

УДК 342.7

КОНСТИТУЦІЙНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА НА ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ ТА ДЕРЖАВАХ КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ ЄВРОПИ

Кириченко Ю.В., к. ю. н.,
доцент кафедри політології та права
Запорізький національний технічний університет

У статті досліджено зміст положень ст. 42 Конституції України та здійснено порівняльно-правовий аналіз з аналогічними нормами, які закріплені в конституціях держав континентальної Європи. Обґрунтована необхідність викладення цієї норми у новій редакції.

Ключові слова: конституція, право на підприємницьку діяльність, підприємницька діяльність, конкуренція, недобросовісна конкуренція.

В статье исследовано содержание положений ст. 42 Конституции Украины и осуществлен сравнительно-правовой анализ с аналогичными нормами, которые закреплены в конституциях государств континентальной Европы. Обоснована необходимость изложения этой нормы в новой редакции.

Ключевые слова: конституция, право на предпринимательскую деятельность, предпринимательская деятельность, конкуренция, недобросовестная конкуренция.

Kirichenko Y.V. THE CONSTITUTIONAL REGULATION OF RIGHT TO ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN UKRAINE AND STATES OF CONTINENTAL EUROPE

In the article meaning of provisions of Article 42 of Constitution of Ukraine and conducted comparative legal analysis with similar rules, which are enshrined in constitutions of continental Europe. The necessity of presenting this provision in new edition.

Key words: constitution, right to business, entrepreneurship, competition, unfair competition.

Постановка проблеми. У ході ринкових перетворень в Україні особливу роль відіграє підприємницька діяльність. Підприємництво є рушійною силою економіки і одним із чинників соціально-економічного прогресу суспільства. І тому його розвиток розглядається як стратегічний напрям подолання економічної кризи і суперечностей перехідної вітчизняної економіки. Більш того, без значного поширення різних форм підприємницької діяльності неможливий розвиток економіки. При цьому необхідно зробити аспект на те, що конституційне право на підприємницьку діяльність у жодному разі не може бути реалізованим, а тим більше захищеним, без усебічної участі в цьому держави.

Стаття 42 Основного Закону закріпила на конституційному рівні існуючу в Україні одну з основних і реальних можливостей – можливість кожному брати участь у підприємницькій діяльності. Але незважаючи на це, недосконалість положень цієї норми, а також те, що право на підприємницьку діяльність тривалий час було відсутнє в національному законодавстві і набуло свого закріплення лише з прийняттям Конституції України 1996 р., свідчить про актуальність, теоретичну та практичну значущість обраної проблематики, зумовлює необхідність її подальшого наукового дослідження та початкової потреби вдосконалення конституційного законодавства в цій сфері.

Ступінь розробленості проблеми. Питання конституційно-правового регулювання права на підприємницьку діяльність у тій чи іншій мірі були предметом наукових праць О.В. Бігняка, Ю.М. Бисаги, М.В. Вітрука, Л.Д. Воеводіна, О.М. Гончаренка, Б.С. Ебзеєва, Т.М. Заворотченко, Д.В. Задихайло, М.І. Козюбри, А.М. Колодія, О. Коломієць, В.В. Крав-

ченка, А.С. Ластовецького, С.Л. Лисенкова, О.А. Лукашевої, Г.В. Мальцева, М.І. Матузова, М.П. Орзіха, В.Ф. Погорілка, Ж.М. Пустовіт, О.В. Пушкіної, П. М. Рабіновича, Н.О. Санахметової, Ю.М. Тодики, О.Ф. Фрицького, Ю.М. Фролова, М.І. Хавронюка, В.Є. Чиркіна, Л.І. Чулінди, В.В. Шаповала, Н.Г. Шукліної та ін. Слід зазначити, що більшість зазначених науковців підходять до цього питання не з точки зору конституційного права, а здебільшого з позицій господарського права.

Узагальнені характеристики конституційного права на підприємницьку діяльність присвячені дисертаційні дослідження І.М. Плотникової «Конституційне право людини і громадянина на підприємницьку діяльність в Росії» (2003 р.), С.В. Різника «Забезпечення державою конституційного права людини і громадянина на підприємницьку діяльність» (2008 р.), Л.О. Нікітенко «Конституційне право людини і громадянина на підприємницьку діяльність: проблеми теорії та практики» (2013 р.).

Не заперечуючи щодо позитивного внеску науковців у розробку проблемних питань конституційного права на підприємницьку діяльність, слід відзначити, що деякі аспекти зазначеної проблематики залишаються недостатньо дослідженими, зокрема не проведено порівняльно-правового аналізу ст. 42 Конституції України та відповідних норм основних законів європейських держав, які відносяться до континентального права.

Метою статті є теоретико-правове дослідження змісту ст. 42 Конституції України та порівняльно-правовий аналіз її положень з аналогічними нормами конституцій держав континентальної Європи, та формулювання конкретних пропозицій щодо вдосконалення зазначеної норми.

Виклад основного матеріалу дослідження. У системі прав людини чільне місце займає конституційне право на підприємницьку діяльність, яке вперше в історії вітчизняного конституційного будівництва закріплене в ст. 42 Основного Закону України [1]. Це право означає, що кожна людина, орієнтуючись на свої бажання і можливості (насамперед, майнові), може самостійно визначитися, чим їй займатися: підприємницькою чи іншою не забороненою законом господарською діяльністю. Тобто, ця конституційна норма характеризує господарську діяльність особи, як вияв її особистої свободи у сфері підприємницької діяльності, і яка, на думку І.М. Плотникової, прямо кореспондує свободі людини визначити сферу економічної діяльності та реалізувати свої інтереси в цій галузі суспільних відносин [2, с. 14–15].

Право на підприємницьку діяльність досить багатогранне, й у поєднанні з правом приватної власності виступає як правова основа економіки сучасної Української держави, яка побудована на принципах ринкових відносин. При цьому слід наголосити, що підприємництво, особливо в умовах роздержавлення економіки, є одним з головних способів подолання відчуження громадян України від засобів виробництва та приватної власності. Проте приватна ініціатива не повинна суперечити суспільним інтересам і моралі, завдавати шкоди правам інших людей та порушувати норми економічної безпеки.

Важливу роль у співвідношенні між державним регулюванням і ринковим саморегулюванням відіграють нормативно-правові акти держави, насамперед, Конституція України, в якій закріплено, що «держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання» (ст. 13), «всі суб'єкти права власності рівні перед законом» (ст. 13), «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах ... економічної ... багатоманітності» (ст. 15) [1]. Зазначені конституційні норми, за висловлюванням Н.Г. Шукліної, «виключають монополію держави на організацію економічного ладу і висувають на перше місце свободу підприємницької діяльності» [3, с. 278].

Незважаючи на відсутність у міжнародно-правових документах прямої вказівки на існування права на підприємницьку діяльність, як самостійного виду економічних прав, Конституція України збільшила «набір» економічних свобод, і тим самим розширила межі обсягу прав і свобод людини, викладених, зокрема, у Загальній декларації прав людини (1948 р.) та Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.). Таким шляхом, крім України, пішли і законодавці 32 із 42 держав континентальної Європи, які аналізоване право в різних формулюваннях і обсязі закріпили у своїх конституціях.

Ретельний порівняльно-правовий аналіз основних законів європейських держав свідчить, що у більшості із них вказане право закріплене в розділах, де мова йде про права, свободи та обов'язки людини і громадянина. При цьому в конституціях Польщі та Хорватії цьому питанню присвячені дві статті, а в Конституції Сербії – чотири. В той же час у кон-

ституціях Азербайджану, Вірменії, Македонії, Росії та Угорщини питання підприємництва знайшли своє відображення, крім зазначеного розділу, ще й у першому розділі, який присвячений конституційному устрою. Наприклад, згідно з п. II ст. 15 Конституції Азербайджану, яка має назву «економічний розвиток і держава», «Азербайджанська держава на основі риночних відносин створює умови для розвитку економіки, гарантує свободу підприємництва, не допускає монополізму та недобросовісної конкуренції в економічних відносинах» [4, с. 28]. Положення цієї норми доповнюється та розвивається в ст. 59 цієї Конституції, яка має назву «Право на свободу підприємництва» [4, с. 40]. У деяких конституціях європейських країн зазначеному питанню присвячені спеціальні розділи (частини, глави). Наприклад, у Конституції Литви це право закріплене в главі IV, яка має назву «Народне господарство і праця», у Конституції Македонії – «Основи економічних відносин», у Конституції Молдови – «Національна економіка та публічні фінанси», у Конституції Румунії – «Економіка та публічні фінанси», у Конституції Сербії – «Економічна система та публічні фінанси», у Конституції Словаччини – «Економіка Словацької Республіки», у Конституції Швейцарії – «Економіка».

Особливістю ряду основних законів пострадянських і постсоціалістичних країн є фіксація засад економічної організації суспільства та характеристики ринкової економіки. Наприклад, у п. 3 ст. 9 Конституції Молдови закріплено, що «ринок, вільна економічна ініціатива, добросовісна конкуренція є основоположними чинниками економіки», а в п. 1 ст. 126 цієї Конституції зазначено, що «економіка Республіки Молдови є ринковою, соціально орієнтованою, побудована на приватній і публічній власності та вільній конкуренції» [4, с. 292, 325], у п. 1 ст. 34 Конституції Румунії встановлено, що «економіка Румунії є ринковою економікою» [5], у ч. 1 ст. 82 Конституції Сербії – «економічна система Республіки Сербії будується на ринковій економіці, відкритому і вільному ринку, свободі підприємства, самостійності господарських суб'єктів і рівноправності приватної та інших видів власності» [6], а в ч. 1 ст. 49 Конституції Хорватії – «свобода підприємства та ринку є основою економічного ладу Республіки Хорватія» [7]. Подібні положення також включені до основних законів Азербайджану, Албанії, Македонії, Польщі, Словаччини і Угорщини [8, с. 18].

У ч. 1 ст. 42 Конституції України проголошено, що «кожен має право на підприємницьку діяльність» [1], зі змісту якої випливає, що це положення адресоване не тільки громадянам України, а й іноземцям та особам без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України. Як слушно зауважив Ю.М. Фролов, «коло потенційних носіїв права на підприємницьку діяльність достатньо широке. Діапазон таких осіб у конституційно-правовому розумінні (як носіїв права на підприємницьку діяльність) значно ширший, ніж коло суб'єктів підприємницької діяльності у цивільно-правовому аспекті» [9, с. 59]. Тоб-

то суб'єктом цього права визначена людина, яка в тексті Конституції України, так само як і в аналогічних нормах основних законів Азербайджану, Росії, Угорщини, Фінляндії, Чехії позначена безособовим терміном «кожен». У той час в конституціях Білорусі, Македонії та Хорватії закріплено термін «усім», а в § 31 Конституції Естонії зазначено, що «громадяни Естонії мають право займатися підприємництвом ...», і далі йде пояснення, «якщо законом не встановлено інше, то цим правом нарівні з громадянами Естонії користуються також громадян іноземних держав, що перебули в Естонію, та особи без громадянства» [4, с. 605]. Таким чином, проголошення права «кожного» на підприємницьку діяльність означає, що це благо розповсюджується на всіх фізичних осіб, незалежно від їх правового статусу.

Проте в основних законах Албанії, Андорри, Грузії, Вірменії, Іспанії, Італії, Литви, Ліхтенштейну, Люксембургу, Молдови, Норвегії, Польщі, Румунії, Сан-Марино, Сербії, Словаччини, Словенії, Туреччини, Чорногорії та Швейцарії суб'єкт права на підприємницьку діяльність зовсім не визначений.

Зі змісту положень конституцій європейських держав, які аналогічні ч. 1 ст. 42 Конституції України, впливає, що в них закріплена різна термінологія щодо позначення підприємницької діяльності. Так, в основних законах Грузії, Естонії, Македонії, Сербії, Туреччини, Фінляндії, Хорватії, Чорногорії застосовується термін «підприємництво», у конституціях Данії та України – «підприємницька діяльність», в конституціях Албанії, Болгарії, Литви, Польщі – «господарська діяльність», у конституціях Вірменії, Італії, Румунії та Швейцарії – «економічна діяльність», а в конституціях Азербайджану, Білорусі, Молдови, Росії, Словенії та Чехії – «підприємницька діяльність» та «господарська (або економічна) діяльність». Наприклад, у ст. 59 Конституції Азербайджану зазначено, що «кожен може ... займатися підприємницькою діяльністю або не забороненим законом іншим видом економічної діяльності» [4, с. 40], а в ч. 1 ст. 26 Хартії основних прав і свобод Конституції Чехії встановлено, що «кожен має право ... займатися підприємницькою та іншою господарською діяльністю» [10]. При цьому поняття «господарська діяльність» та «економічна діяльність» застосовуються як тотожні. В інших європейських країнах хоча на конституційному рівні йдеться про підприємницьку діяльність, але при цьому загального терміну стосовно цієї діяльності не визначено.

На думку Л.І. Чулінди, «право на підприємницьку діяльність полягає в можливості самостійно, систематично, на власний ризик займатися економічною та господарською діяльністю, що не заборонена законом» [11, с. 126]. Тобто, підприємницька діяльність є одним із видів господарської діяльності. Так, у ст. 42 Господарського кодексу України визначено, що «підприємництво – це ... господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) ...» [12]. У зв'язку з цим постає два питання: 1) чому вітчизняний законодавець на конституційному рівні

закріпив лише один із видів господарської діяльності – підприємницьку діяльність? 2) чи не свідчить це про те, що людина не має права займатися іншими видами господарської діяльності?

Враховуючи викладене та досвід зарубіжних країн, вважаємо за доцільне розширити зміст і обсяг права на підприємницьку діяльність, виклавши ч. 1 ст. 42 Конституції України таким чином: «Кожен має право займатися підприємницькою та іншою господарською діяльністю, яка не заборонена законом».

Проголошуючи свободу здійснення підприємницької діяльності, Конституція України у ч. 2 ст. 42 встановлює обмеження щодо реалізації цього права за суб'єктною ознакою. Тобто це стосується певного кола осіб, які в силу своєї професійної діяльності обіймають посади депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування. І тому не можна погодитись з О.О. Коломієць, яка зауважує, що «цей перелік є не досить точним, що дає підстави для неоднозначного його застосування на практиці» [13, с. 29]. Аналіз тексту Конституції України свідчить, що аналізоване положення фактично дублює ч. 2 ст. 78, ч. 4 ст. 103, ч. 1 ст. 120 та ч. 2 ст. 127 спеціальних розділів щодо заборони зазначеним суб'єктам займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю.

Отже, враховуючи, що «конституційне і галузеве законодавство потребують свого вдосконалення з метою більш комплексного та адекватного регулювання діяльності різних за своїм статусом осіб – носіїв конституційного права на підприємництво» [9, с. 59], а також те, що закріплювати однакові за своїм змістом заборони у нормах різних розділів Основного Закону України є недоцільним, оскільки це створює певні труднощі під час правозастосовчої практики, тому ми вважаємо, що було б логічним вилучити ч. 2 ст. 42 із тексту Конституції України. Водночас ми пропонуємо посилити ч. 2 ст. 78, ч. 1 ст. 120 та ч. 2 ст. 127 положенням щодо заборони відповідним суб'єктам займатися підприємницькою діяльністю, як це закріплено, наприклад, у ч. 4 ст. 103 Конституції України, де зазначено, що «Президент України не може ... займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку» [1].

На підтвердження актуальності та доцільності запропонованої нами пропозиції слід наголосити, що в ч. 2 ст. 42 Конституції України закріплено положення, яке відсутнє в конституціях держав континентальної Європи, за виключенням Конституції Естонії, в ч. 2 § 30 якої зазначено, що «законом може бути обмежене право державних службовців деяких категорій займатися підприємництвом, входити до комерційних об'єднань» [4, с. 605]. Законодавці європейських країн пішли шляхом закріплення обмеження щодо зайняття підприємницькою діяльністю певних категорій осіб тільки в спеціальних розділах, які регулюють діяльність Президента, парламенту, уряду, судів, у тому числі судів

Конституційного Суду тощо. Наприклад, у ч. 1 ст. 65 Конституції Вірменії зазначено, що «депутат не може займатися підприємницькою діяльністю ...» [14], у ст. 72 Конституції Грузії закріплено, що «Президент Грузії не має права ... займатися підприємницькою діяльністю» [4, с. 185], у п. 2 ст. 109 Конституції Словаччини – «здійснення функції члена уряду несумісне ... з підприємницькою діяльністю...» [15], у п. 1 ст. 91 Конституції Андорри встановлено, що «функції судді несумісні ... з здійсненням комерційної, підприємницької ... діяльності» [16], а в п. 2 ст. 144 Конституції Швейцарії визначено, що «члени Федерального уряду та судді Федерального Верховного Суду ... не можуть займатися ніякою іншою прибутковою діяльністю» [17].

Головним організаційним фактором ринкової економіки є вільна конкуренція, тобто змагальність між суб'єктами підприємницької діяльності у сфері господарювання. Конкуренція не є самонагоджуваним механізмом і тому потребує державного захисту та регулювання. Відповідно до ч. 3 ст. 42 Конституції України держава на конституційному рівні «забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності» [1]. Подібні положення включені до основних законів Азербайджану (п. II ст. 15), Вірменії (ч. 2 ст. 8), Грузії (п. 2 ст. 30), Литви (ч. 4 ст. 46), Македонії (ч. 2 ст. 55), Молдови (підпункт а) п. 2 ст. 126), Португалії (п. F) ст. 81), Росії (п. 1 ст. 8), Румунії (підпункт а) п. 2 ст. 134), Сербії (ст. 84), Словаччини (п. 2 ст. 55), Угорщини (п. 2 § 9), Хорватії (ч. 1 ст. 49).

Наприклад, у підпункті б) п. 2 ст. 126 Конституції Молдови та підпункті а) п. 2 ст. 137 Конституції Румунії зазначено, що держава повинна забезпечувати захист добросовісної конкуренції [4, с. 326; 5], а в п. F) ст. 81 Конституції Португалії закріплено, що «держава ... зобов'язана: ... забезпечувати здорову конкуренцію між підприємствами» [18, с. 543].

Досліджуючи положення ч. 1 ст. 42 Конституції України, ми запропонували розширити її зміст словосполученням «... та іншою господарською діяльністю ...». Теж саме пропонуємо закріпити і в першому реченні ч. 3 цієї статті.

Ч. 3 ст. 42 Конституції України передбачено обмеження монополізму та захист суб'єктів господарювання від неправомірного обмеження конкуренції та недобросовісної конкуренції. Конституційний рівень цієї заборони пояснюється, насамперед, прагненням законодавця підкреслити особливу небезпеку цих зловживань для національної економіки, людини та суспільства в цілому. При цьому заборона сформульована у вигляді прямої вказівки на перелік складів економічних правопорушень, передбачених цією частиною.

У положеннях п. II ст. 15 Конституції Азербайджану, п. 2 ст. 34 Конституції Португалії, п. 2 ст. 34 Конституції Росії, де також йдеться про обмеження зловживання монополістичним становищем на ринку, застосовано термін «не допускається», у п. 2 ст. 30 Конституції Грузії, ч. 4 ст. 46 Конституції Литви, ч. 3 ст. 72 Конституції Словенії та ч. 2 ст. 49 Конституції Хор-

ватії – термін «забороняється», а в п. 2 ст. 19 Конституції Болгарії встановлено, що «закон ... забороняє зловживанням, пов'язаним із монополізмом, недобросовісною конкуренцією ...» [19], у ч. 2 ст. 55 Конституції Македонії – «Республіка приймає заходи проти монополістичного положення та монополістичної поведінки на ринку» [20], у ч. 1 ст. 167 Конституції Туреччини – «держава ... перешкоджає створенню монополій та картелів на ринках ...» [21].

На наш погляд, у ч. 3 ст. 42 Конституції України більш доречним було б замість терміну «не допускається» застосувати термін «забороняється», який згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови означає: «не дозволяти робити, здійснювати що-небудь. Не допускати, не дозволяти користуватися чим-небудь, уживати щось, відбуватися, існувати чому-небудь. Захищати від когось, чого-небудь» [22, с. 282]. Звідси випливає, що заборона – це покладання прямого юридичного обов'язку не здійснювати ту або іншу дію. У зв'язку з зазначеним, пропонуємо термін «не допускається» виключити із цієї частини і замінити його терміном «забороняється».

Крім того, ми вважаємо за доцільне вилучити із ч. 3 ст. 42 Конституції України припис: «Види і межі монополії визначаються законом», як такий, що визначає основи регулювання монополій і тим самим дублює положення п. 8 ст. 92, в якому закріплено, що «виключно законами України визначаються: 8) правові засади і гарантії підприємництва; правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання» [1]. До речі, подібне положення закріплено в ст. 96 Конституції Швейцарії, яка розміщена в розділі 7 «Економіка» та має назву «Конкурентна політика», у частині першої якої зазначено, що «Конфедерація приймає закони про боротьбу з економічними або соціальними руйнівними впливами картелів та іншими обмеженнями конкурентності» [17].

Враховуючи, що права підприємця і споживача мають бути захищені рівною мірою, держава на конституційному рівні в ч. 4 ст. 42 Конституції України проголосила, що вона «... захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій» [1]. При цьому слід наголосити, що подібне формулювання застосували лише законодавці Вірменії, які в окремій ст. 31.1 своєї Конституції закріпили, що «держава захищає інтереси споживачів, здійснює передбачені законом заходи по контролю за якістю товарів, послуг і робіт» [14]. У той час в основних законах Болгарії (п. 2 ст. 19), Грузії (п. 2 ст. 30), Литви (ч. 5 ст. 46), Португалії (п. j) ст. 81), Сербії (ст. 90) та Швейцарії (п. 1 ст. 97) зазначено, що держава (або закон) захищає інтереси споживача. Також в аналізованих положеннях відсутній припис щодо діяльності громадських організацій споживачів. На нашу думку, деталізувати обов'язки держави щодо прав споживачів на конституційному рівні є недоцільним у зв'язку з тим, що це питання галузевого законодавства. Тому ми

пропонуємо ч. 4 ст. 42 Конституції України викласти в такий спосіб: «Держава захищає інтереси споживачів».

Висновки. Отже, порівняльно-правовий аналіз норм Конституції України та конституцій держав континентального Європи, в яких закріплене право на підприємницьку діяльність, дає підстави для висновку про необхідність внесення змін до ст. 42 Конституції України, яку доцільно викласти у такій редакції:

«Кожен має право займатися підприємницькою та іншою господарською діяльністю, яка не заборонена законом.

Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій та іншій господарській діяльності. Забороняються зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція.

Держава захищає інтереси споживачів».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Плотникова И.Н. Конституционное право человека и гражданина на предпринимательскую деятельность в России [Текст] / И.Н. Плотникова. – Саратов : Саратовская государственная академия права, 2004. – 191 с.
3. Шукліна Н.Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики) [Текст] : Монографія / Н.Г. Шукліна. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 424 с.
4. Конституции стран СНГ и Балтии [Текст] : Учебн. пособ. / сост. Г.Н. Андреева. – М. : Юристъ, 1999. – 640 с.
5. Конституція Румунії від 21 листопада 1991 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.constitutions.ru/archives>.
6. Конституція Республіки Сербія від 30 вересня 2006 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.constitutions.ru/archives>.
7. Конституція Хорватії від 22 грудня 1990 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.constitutions.ru/archives>.
8. Шаповал В.М. Конституційна категорія соціальної держави [Текст] / В.М. Шаповал // Право України, 2004. – № 4. – С. 14–19.
9. Фролов Ю.М. Право людини і громадянина на підприємницьку діяльність в Україні : конституційно-правовий аспект [Текст] / Ю.М. Фролов // Бюлетень Міністерства юстиції України, 2003. – № 8. – С. 51–61.
10. Конституція Чеської Республіки від 16 грудня 1992 р. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.worldconstitutions.ru/archives>.
11. Молдован В.В. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина [Текст] : Навч. посіб. / В.В. Молдован, Л.І. Чулінда. – К. : «Центр учбової літератури», 2012. – 206 с.
12. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 21–і22. – Ст. 144.
13. Бігняк О.В. Поняття права на підприємницьку діяльність [Текст] / О.В. Бігняк // Підприємництво, господарство і право, 2006. – № 2. – С. 99–102.
14. Коломієць О.О. Право громадян на здійснення підприємницької діяльності [Текст] / О.О. Коломієць // Підприємництво, господарство і право, 2002. – № 4. – С. 99–102.
15. Конституція Республіки Вірменія від 27 листопада 2005 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.constitutions.ru/archives>.
16. Конституція Словачької Республіки від 1 вересня 1992 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.constitutions.ru/archives>.
17. Конституція Князівства Андорри від 14 березня 1993 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.constitutions.ru/archives>.
18. Федеральна Конституція Швейцарської Конфедерації від 18 грудня 1998 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.constitutions.ru/archives>.
19. Конституции государств Европейского Союза [Текст] / Под общей ред. Л.А. Окунькова. – М. : Издательская группа ИНФРА–М–НОРМА, 1997. – 816 с.
20. Конституція Республіки Болгарія від 12 липня 1991 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uznal.org/constitutions.php>.
21. Конституція Республіки Македонія від 17 листопада 1991 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.constitutions.ru/archives>.
22. Конституція Турецької Республіки від 7 листопада 1982 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.constitutions.ru/archives>.
23. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Ірпень : ВТФ «Перун», 2001. – 1 440 с.